

Gerçeklik-Sonrası Çağda Araştırma Yöntemlerini Yeniden Düşünmek

Yusuf Fırıncı, Doktora Öğrencisi, yfirinci@ankara.edu.tr
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4364-0142>
Geliş Tarihi Recieved: 04.11.2020, Kabul Tarihi Accepted: 14.12.2020

Öz Abstract

Günümüzde hakemli yazılarda dahi güvenilirliğin azaldığı, popüler bilimsel raporların farazi içeriklerinin çoğaldığı gözlenmekte, bilgi-savaşları dönemi olarak adlandırılan bu çağ içerisinde; dezenformasyon, aldatma ve algı yönetimi gibi iletişim yöntemlerinin yaygın olarak kullanıldığı keşfedilmiş olması da, çok daha fazla sorgulama, akademik araştırma hassasiyeti ve eleştirel bakış açısı geliştirmeyi gerektirmektedir. Gerçeklerin manipüle edilmesinin artan miktarda fark edilmesi sonucu günümüzde, yakın gelecekte yapay zeka anlatıları sunan robotların inanılabilirliğinin kimi insanların anlatılarına olan güvenden daha fazla dahi olabileceğini iddia eden tahminler ileri sürülmektedir. Doğru kanaat, inanç ve gerçek bilgileri korumak, insanların hayatlarını gerçek olmayan bilgi veya yanlış inanışlar üzerine kurmalarını

veya davranışlarını bu doğrultuda yönetmelerini engelleyebilecektir. Bilimin manipülasyonu ile gerçek olmayanın gerçekmiş gibi yansıtılmasına birçok örnek sunulabilir. Bilim dünyasında; yeniliklerin keşfi, bilimsel bilgi üretimi, bilimin araçsallaştırılması ve gerçeklik algılarına etkileri de gerçeklik-sonrası olarak tanımlanan fikriyat çerçevesinde yeniden düşünölmeye, yeniden sorgulanmaya, yeniden yorumlanmaya ve hatta yeniden inşa edilmeye konu edilmesi gereken başlıklar arasında önem arz etmektedir. Bu çalışmada bilimsel araştırma yapılırken gerçeklik sonrası çağ olarak adlandırılabilir bu zaman dönemine ilişkin açıklamalar değerlendirilmiş ve bu çağda dikkate alınması gerekli görölen farkındalık unsurları kısaca analiz edilerek araştırmacıların dikkatlerine sunulmuştur.

Rethinking Research Methods in the Post-Reality Era

Knowing the truths has crucial importance in comprehending life. Blurring the truths, intervention to the truths by involving unreal contents, instrumentalizing the truth to misdirect or distorting the facts are wrong behaviors that must be prevented. Within the current era, it can be observed that even in peer-reviewed scientific papers, reliability have been decreased and fictitious content of popular scientific reports have been increasing. It becomes more and more necessary to raise the level of questioning, developing critical perspective and academic precision since it is now exposed that communication methods such as disinformation, deception and perception management are widely used within this era, the so-called era of information warfare. Due to increasingly noticing the manipulation of the facts nowadays, estimations arguing that the reliability of narratives by robots presenting artificial intelligence narrations

may even exceed the reliability of narratives of some humans have been proposed. The protection of true knowledge, accurate beliefs and true informations may probably prevent people build their lives upon or direct their behaviour through unreal information or wrong beliefs. Various examples of reflecting untruth as it was truth by manipulation of science can be illustrated. Within the scientific sphere, it is crucial to rethink, requestion, reevaluate or even reconstruct titles such as; discoveries of innovations, production of scientific knowledge, instrumentalization of knowledge and influence of science on truth perceptions, by the framework that may be called, post-truth thinking. Evaluating the explanations regarding this period of time, namely the era of post-truth, this research work briefly presents awareness factors that necessitates to be considered while doing scientific researches within this era.

Anahtar Kelimeler

Keywords

Gerçeklik-Sonrası Çağ, Bilimsel Araştırma, Bilimin Araçsallaştırılması, Manipülasyon
Post-Truth Era, Scientific Researches, Instrumentalization of Science, Manipulation

Giriş

Gerçeği araştırma; gerçeklikleri farklı amaçlar ve çeşitli fonksiyonellikler bağlamında kullanarak hayatın birçok boyutunda yeniden üretilen döngüler içerisinde kullanabilen olgular geliştirebilme, 21. yüzyılda yeni bir boyut kazanmıştır.

Daha önceleri de var olmasına rağmen 2016 yılında yılın kelimesi ilan edilen ‘gerçeklik-sonrası’ tabirine, çok daha fazla yaygın kullanım kazanması sonrasında büyük önem atfedildiğini gözlemliyoruz. Gerçeklik-sonrası (*post-truth*) tanımı; “*somut gerçekliklerin kamuoyu görüşünü şekillendirmede duygulara başvuru ve kişisel inançlardan daha az ikna edici, tesirli olduğu durumları gösteren veya ilişki kuran bir sıfat*” olarak tercüme edilebilir (Oxford Dictionaries, 2019). Gerçeklik-sonrası siyaset ise; *The Economist* isimli derginin 1 Kasım 2016 tarihindeki sosyal medya hesabından; “*Obama İŞİD’i kurdu. 11 Eylül’ün arkasında George Bush vardı. Gerçeklik-sonrası siyasete hoş geldiniz.*” mesajıyla duyuruldu (The Economist, 2016). Kimi tanımlamalarda, siyasi iletişimin gerçek-sonrası niteliği ise psikolojik olarak manipülatif ve kısmi-propagandist olarak nitelenebilmektedir (Marsh, 2017). Bu gerçekler göz önüne alındığında; içinde yaşadığımız çağda gerçeklik araştırmaları ve sunumu ile ilgili çok önemli fikri tartışmalar ile tahayyül dönüşümleri olduğunu iddia etmek yanlış olmaz.

Gerçeklik hakkındaki özellikle son dönemde artan sorgulamalar, aslında tarihin önceki dönemlerinde de gerçeklikle ilgili algıların ne derecede adil, tutarlı ya da aslına uygun şekillendiğini veya şekillendirildiğini de düşündürmelidir. Özellikle batı medeniyeti veya Judeo-Christian (Yahudi-Hıristiyan) geleneğin şekillendirdiği bilim, kültür, sanat ve medya verileri, önkabul ve koşullandırmaları; post-modern, modernite sonrası, post-seküler; dinsel-olmayan veya dindışı-sonrası bakış açılarının ve akımlarının da destekleyebileceği üzere gerçeklik-sonrası düşünce akımı katkısıyla da eleştirel bakışa tâbi tutulabilmektedir.

Modernlik, yani “Batı” fikri siyasi olarak hegemonyacıdır, modern sömürgecilikte Batı her ne kadar içerisinde çok çeşitli yüze sahip olsa da dışarıda tek bir yüz ile hareket eder ve Batı’daki birçok kişinin sekülerizme karşı çıktığını, sekülerizmi farklı biçimlerde yorumladığını, Batı’daki modern çağın birçok farklı tartışma ve uzlaşmaz özlemlere sahip olduğunu bilse bile moderniteye bağlı olan ve moderniteyi bir proje olarak görenler, özellikle Batılı olmayanların da “modernliğe” ulaşmayı amaçlanmasını beklerler (Asad, 2016: 25). Batılı yazarların bu eleştirileri dikkate alındığında gerçeklik-sonrası çağda batılı öğretilerin sorgulanıp eleştirel bakış açısıyla değerlendirilmeleri elzem görülmektedir.

Bilgi-savaşları dönemi diye adlandırılan bir zaman içerisinde; dezenformasyon, aldatma ve algı yönetimi gibi iletişim yöntemlerinin yaygın olarak kullanıldığının keşfedilmiş olması dikkate alındığında, gerçeklik-sonrası dönemde neyin gerçek, neyin düzmece olduğunu keşfetmek, çok daha fazla sorgulama, şüphe ve eleştirel bakış açısı gerektirmektedir. Diğer taraftan küresel kültür kaynakları tesirinde, kurgu elit yaşam tarzları hülyaları sunulan ancak çoğunlukla geçim sıkıntılarını aşma güdüleriyle kodlanan ortalama gelir ve eğitim seviyelerindeki insanların yoğun olduğu dünya genelinde, gerçekliğin idraki ne ölçüde başarılabilir sorunu, cevaplandırılması çok daha zor bir konu olarak değerlendirilebilir.

Bilim dünyasında; yeniliklerin keşfi, bilim üretimi, bilimin araçsallaştırılması ve gerçeklik algılarına etkileri de gerçeklik-sonrası olarak tanımlanan fikriyat çerçevesinde yeniden düşünölmeye, sorgulanmaya, yorumlanmaya ve hatta yeniden inşa edilmeye konu edilmesi gereken başlıklar arasında önem arz etmektedir. Özellikle de dünya çapındaki bilimselcilik tutkusuyla pek dolu olup da bir türlü bilimsel takipçiliğin ötesine geçmeyi hiçbir zaman başaramayan uydu-bilim insanlarına veya bilimsel sömürge olarak nitelenebilecek topluluklara,

sözde aydın ve sözde düşünörlere bilimin tahakküm faktörü olarak araçsallaştırılabileceği algılatılmalıdır.

Bilim dünyasının gerçeklik-sonrası dönemde içerisinde bulunduğu durum, birçok vahim gelişmeler sahne olmaktadır. Antwerp Üniversitesi'nden Sabine Van Doorslaer (2019) da belirttiği üzere; gün geçtikçe popüler bilimsel raporların müspet ilimler konularında asparagas haber içerikleri artmakta, hakemli yazılar ve projelerde dahi abartmalar, dikkat çekici başlık ve diğer pazarlama dalavereleri artmakta, alıcı bulduğu sürece detaylara veya gerçekliğe önem verme ise umursanmamaktadır.

Yukarıda kısaca açıklanan hususlar ışığında, bu çalışma gerçeklik-sonrası olarak adlandırılan bilgi ve iletişim dönem ve süreçlerinin özelliklerinin sorgulanması ile bu dönemde araştırma yöntemlerinin yeniden değerlendirilmesi ile bir revize bakış açısı oluşturmayı amaçlamaktadır.

Gerçeklik-Sonrası ve Bilim-Dünyası

Gerçeklik-sonrası'nın amentüsü; yaratıcı manipölasyon ve gerçekliklerin uydurulması, bizi salt doğruluk diyarının ötesinden anlatı gerçekliğine taşıyabilir ve süslenmiş bilgi, gerçek anlamda doğru olabilir, doğrudan da doğru (Keyes, 2004). Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta bireylerin veya toplumların gerçeklik algılarının oluşturulması ve kontrol edilmesi gibi alanlarda psikoloji biliminin rolünün iyi tespit edilmesi gerektiğidir. Psikoloji bilimi kullanılmak suretiyle bir bilginin gerçek veya hile olarak algılanması üzerinde kısmen tesir sağlanabilir.

İnsan belleği, hataya düşebilen bir sistemdir, hataya ve dikkat dağılmasına eğilimlidir ve yanlış bilgiye tekrar ve tekrar mazur kalan bireyin bilginin giderek daha gerçek olduğuna inanmaya eğilimli olduğđ, sinirbilimciler ile bilişsel psikologlar tarafından tespit edilmiştir (Vasu vd., 2018). Bu sebeple gerçeklik-sonrası dönemde bilgi yönetiminde insan beyninin işleyişi ve sinirbilim gibi alanlarda geliştirilen gerçeği algılama veya çarpıtma yöntem ve yaklaşımından haberdar olmak gerekmektedir.

Yankı odası efekti olarak bilinen fenomen batı kaynaklı anlatılar, bilim ve bilgi aktarımlarını tanımlamak için kullanılabilir. Yankı odası efekti; insanların bilgi arayışlarında devamlı olarak kendi inanışlarını yankılayan, destekleyen bilgi kaynaklarına yönelme eğilimleri ile diğer perspektifleri ihmal etme veya yanlış temsil ederek kendi fikirlerinin gerçekte olduğundan daha fazla kabul gördüğünü göstermektedir (Rose, 2017). Yankı odası efekti konusunda farkındalık kazanmak, uzun süredir bilgi savaşlarının yaşanmakta olduğđ günümüzde bilgi hegemonyası egemenlerinin hakimiyetleri altına sıkışmış araştırma çerçevelerine mahkûm kalınmasını engelleyebilecektir.

Psikolojinin gerçeklik-sonrası bilgi üretiminde dikkate değer bir diğer katkısı ise bilişsel çelişki kuramının açıklayıcı çıkarımlarının kullanılabilmesidir. Yaylagül'den aktaran Görkem'e (2018) göre seçici maruz kalma, bireylerin yalnızca bireysel tutum ve inançları ile uyumlu mesajları sunan kaynakları izlemesi, öteki kaynakları ise dikkate almaması iken seçici hatırlama ise bireysel tutumlar ile çakişan kaynaklardan veya değil, karşılaştıkları mesajları, bilgi veya düşünceleri bireysel davranış ve inançlarına göre hatırlamayı tercih etmeleri veya bilinçli olarak akıllarında tutmamalarını ifade eder. Bu kapsamda bilimsel araştırma yaparken kaynakların sundukları bilgileri seçici maruz kalma veya seçici hatırlama sonucu oluşturmuş olabilecekleri konusunda farkındalık geliştirmek, analizleri bu bilinçle gerçekleştirmek gerçeğe ulaşmada yanılma payını azaltacaktır.

Derrida, Foucault, Lyotard ve Baudrillard gibi post-modern düşünürler, iletişime konu olabilecek bilgi miktarı ve iletişim vasıtalarının, insanın anlamlandırma kapasitesini çok daha aşan miktarlara ulaşacağı bir zamanı ve bu zamanda, iletişimin anlam paylaşımı değil sosyalleşme etkeni olduğunu tahmin etmişlerdi (D'Ancona'dan aktaran Marsh, 2017). Buradan hareketle, gerçeklik sonrası dönemde bilgi bombardımanına maruz kalan kitlelerin anlamlandırma kıtlığı yaşama ihtimali gayet yüksek görülebilir.

Bu çerçevede; Kaliforniya Üniversitesi'nden gelişim psikologlarının yaptığı bir araştırma sonucunda internet kullanımının bir taraftan görsel-mekansal zekada güçlenmeye yol açtığı, diğer taraftan ise eleştirel düşünme, hayal etme, tefekkür, tümevarımsal analiz ve idrakli bilgi edinimini destekleyen 'derin işleme'nin zayıflamasına yol açtığı belirlenmiştir (Vasu vd., 2018). Gerçeklik-sonrası çağda internet çok önemli roller ve fonksiyonlar bağlamında kullanılmakta, araçsallaştırılmaktadır.

Bilim çevrelerinde anlatılagelen genel kabule göre bilimi, kendi bireysel inançları ve önkabullerini güçlendirmek için kullanan kişiler olsa da, bilimsel süreç dahilinde, araştırmacının kesin olmayan neticelere ulaşmasını engellemeye yönelik farklı denetim mekanizmaları mevcuttur (Nielsen, 2005). Diğer taraftan bilgi manipülasyonu amaçlayan kişi veya grupların sözkonusu mekanizmaları elimine edebilecek yaklaşımlar geliştirebileceği de unutulmamalıdır. Derrida ve Foucault gibi postmodern düşünürler; bilimin sözde tarafsızlığını ve sözde nesnellliğini hedef alıp, bilimsel bilginin inşa edilmiş olduğunu, dolayısıyla araştırmacıların kişisel gündemleri, ilgileri ve eski doğruları değiştirmeye yönelik düşünce paradigmalarıyla şekillendiğini belirtirler (Rose, 2017). Gerçeklik-sonrası çağda postmodern düşünürlerin bu tespitleri, bilimsel bilginin niteliği bağlamında geçerliliğini her geçen gün daha da arttırmaktadır.

Birçoklarınca bilimin merkezi addedilen ABD Bilim dünyasında, hilekarlık ve kopya epey yaygındır. Yüksek seviyede eğitilmiş kişilerin en parlak ve en iyiler olmalarının yanı sıra en ahlaklı ve en onurlu olup olmadıkları sorusuna Keyes (2004) Massachusetts Teknoloji Enstitüsü (MIT) ve Duke Üniversitesi öğrencilerinin dahil olduğu bir araştırmayla cevap verir. Araştırmaya göre MIT öğrencilerinin %80'i ve Duke Üniversitesi öğrencilerinin %75'i üniversite kariyerleri süresince en az bir kere hilekarlık yaptıklarını itiraf etmişlerken, daha geniş kapsamlı bir araştırmada üniversite öğrencilerinin %95'inin iş bulabilmek için yalan söyleyebilecekleri tespit edilmiştir (Keyes, 2004). Bu öğrenci örneğini daha makro ölçekte yorumlarsak, Dr. Ellen Rose (2017)'nin iddia ettiği üzere öncelikle tüm araştırmaların politik olduğunu idrak etmenin ve gerçeklik-sonrası çağda bilim siyaseti hakkında farkındalığımızı arttırmamızın gerektiği hususu daha iyi anlaşılabilir.

Bazı bilim insanları ise inançlarının yönlendirmeleri sonucu yanlı aktörlerin yönlendirmeleri altında kalır. Tarafli elemanların kanıtları tarafından inançları tesir altında kalan kimi bilim insanlarına yanlı kanıtlar kabul edilebilir, makul görünür ve böylelikle sonuçta bu bilim insanları tarafli ajanın tesir alanına girmiş bulunurlar (Holman ve Bruner'den aktaran O'Connor ve Weatherall, 2018). Bu sebeple yanlı kanıtlar etkisi altında kalmaktan veya yanlı kanıt tesiri altında kalmış olan bilim insanlarının tesiri altında kalmamak konusunda dikkatli davranmak, sorgulayıcı olmak gerekir.

Bilimin manipülasyonu ile gerçek olmayanın gerçekmiş gibi yansıtılmasına birçok örnek sunulabilir. Bu tür dezenformasyon, çarpıtma veya aldatmalar arasından tarihsel bir vaka örneği olarak, büyük şirketlerin tütünün sağlığa zararlı olmadığı şeklinde ünlü bilim insanları araçsallaştırılmaları suretiyle doktorlar ve halkı aldatmaları gösterilebilir. Sigara içmenin kansere sebebiyet verdiği yöndeki bilimsel fikirbirliğinde şüphe oluşturmak amacıyla sigara şirketlerince kurulan Tütün Endüstrisi Araştırma Komitesinde, Dr Clarence Cook Little, Harvard eski dekan

yardımcısı, Amerikan Kanser Topluluğu eski başkanı gibi unvanlarının da verdiği intiba ile milyon dolarlarca hibe yöneterek, sigaranın hiçbir hastalıkla görünen nedensellik ilişkisi bulunmadığını savunmuş, akciğer kanserinin genetik kaynaklı olduğu ve sigarayla ilgili olmadığına ısrarcı olmuştur (Rabin-Havt & Media Matters, 2016). Bu ve benzeri örnekler düşünüldüğünde; prestijli üniversiteler veya kamu yararına hizmet verdiği iddia edilen kuruluşların dahi bilgi çarpıtması veya aldatmacalara alet edilebileceği, isim, unvan veya prestijin gerçekliğin sorgulanmasını gereksiz kılacak ön kabuller doğurmaması gerektiği iddia edilebilir.

Gerçeklik-sonrasını teorik açıdan en iyi inceleme yöntemi; Islar ve diğerleri (2019) tarafından benimsenen Neo-Marksist teori, özellikle de eşitsiz toplumlar arası organizasyon gücü olan hegemonya teorisinin sahibi Antonio Gramsci'nin değerlendirmelerinin kullanılmasıdır. Söz konusu yazarların; gerçeklik-sonrasını açıklamada araçsallaştırdığı hegemonya kavramı; kolektif inanç sistemlerinin ortak bir dünya görüşü oluşturmak maksadıyla manipüle edilmesi yoluyla söylemsel olarak oluşturulur ve bu yolla kapitalizmin toplumsal düzeni içinde eşitsiz güç ilişkileri kurulur ve sürdürülür. Bu durum Nietzsche'nin; gerçeğin ne olduğunu anlamamız, dünyayı algılamamız ve dünya hakkında düşüncelerimizi domine eden bazı kişilerin güçlerinin fonksiyonudur, iddiasını doğrulamaya imkân sağlayabilir (Rose, 2017).

Ortak-akıl dünya görüşleri veya ideolojik oluşumlar sürekli dalgalanma durumunda olduklarından, sivil toplum ve devlet içindeki hegemonya araçları tarafından sürekli yeniden inşa edilip güçlendirilmesi söz konusu olabileceken, hegemonya, kolektif inanç sistemlerinin manipüle edilerek ortak-akıl dünya görüşü yerleştirmek suretiyle gerçekleşir (Islar ve diğerleri, 2019).

Gerçeğin hegemonya tarafından oluşturulduğu veya yönetildiği fikrini küreselleşen ve iletişim sınırlarının giderek azaldığı günümüzde nasıl açıklayabiliriz sorusuna gerçeklik sonrası probleminin psikolojik analizi sonucu oluşturulan çıkarımlarından faydalanarak cevap arayabiliriz. Yapılması gereken; siyaset, ekonomi, medya, entelektüel, vb. yönetici sınıflarının, sözde elitlerin popülizm yaymalarını, paralel gerçekler yaratmalarını acilen durdurmaları ve psikologların uzmanlıklarını kullanarak toplumsal hayatla ilgili gerçeklerin keşfedilmesi için eleştirel düşüncüyü ve düşünümlülüğü arttırıcı araçlar geliştirmeleridir (Damyanova, 2018).

Gerçeklik-Sonrası Çağ ve Araştırma Yöntemlerinin Yeniden Düşünülmesi

İnsan bilimleri de, doğa bilimlerine benzer şekilde bir pozitif bilim olarak gözlenebilir, nesnel olguları konu edinen ve bunlar arasındaki nesnel ilişkileri genellemelerle ifade ederek çıkarımlar üreten sistematik bilgiler bütünü olarak ifade edilebilir (Gökçe, 1992: 7). Diğer taraftan post-seküler çağda, insan bilimlerinin nesnel boyutunun yanı sıra manevi boyut da inceleme kapsamında tutulmaktadır.

Unutulmaması gereken önemli bir husus ise, bilimsel yöneme verilen önemin aşırıcılığına başvurulması sonucu araştırma içeriğinin geri plana atılması şeklindeki hatadır. Keith Punch'un ifadesiyle: "Yöntem arabası, içerik atının önüne konulmakta, yöntem konusunda aşırı vurgu yapılarak yöntemperestlik yapılmaktadır" (Keskin, 2017: 438). Bilimsel çalışma yaparken bilimcilik girdabına düşülmemesine dikkat edilmelidir.

Toplumbilim, sistemleşme döneminde gözlenen toplumsal çatışma veya toplumsal bütünleşme okullarının çalışmaları gibi toplumsal olaylara yön veren yasaları bulup bu yasalar çerçevesinde toplumu düzenlemek için bilimsel yöntem kullanan bir pozitif bilim olarak tanımlanabilir (Gökçe, 1992: 8-9). Gerçeklik-sonrası dönemde ise kesin geçerli yasaların bulunabilmesi arayışları, belirsizlikler, manipülasyonlar ve artan etkileşimler sebebiyle daha da zorlaşmıştır.

Diğer taraftan her toplumun hayatın zorun ve gereklerini karşılamaya imkân verecek yeterli kültüre sahip olması beklenir ve yeterli kültüre sahip olmayan toplumların sosyolojik anlamda bir grup sayılmadığı, insan yığınlarından ibaret oldukları kabul edilir (Dönmezer, 1984). Günümüzde birçok toplumun kültürü, küreselleşme karşısında giderek erozyona uğramaktadır. Toplumlar, özellikle küreselleşme çağında modernleşme, çağdaşlaşma, ilerencilik gibi olgularla takipçi konumuna düşürülen toplumlar, aşama aşama niteliklerini yitirmekte, insan yığınlarına dönüşmektedir.

Doğa bilimlerinde değişme olasılığı, insan bilimlerindeki değişme olasılığına kıyasla daha az olduğu için doğa bilimlerinde çıkarımlar daha fazla, insan bilimlerinde çıkarımlar çok daha az olmaktadır (Gökçe, 1992: 5).

Auguste Comte toplumbilimin kurucusu kabul edilir. Bireylerin kendi çıkarlarını kollayıp çevrelerindeki zayıfları ezdikleri karmaşa içerisindeki toplumları yeniden düzenleyecek temel düşünceleri oluşturma gereğini duyması sebebiyle olaylar arasındaki ilişkilerin sistemli bilgisini pozitivist biçimde inceleyen bir yeni bir bilim kurmayı amaçladığı söylenebilir (Gökçe, 1992: 10-11). Gerçeklik algısının müdahaleye açık olması sebebiyle toplumları yeniden düzenleyecek temel düşünceleri oluşturmak kolay değildir ve farklı düşüncelerle etkileşime ve yönlendirmelere açıktır.

İnsan düşüncesinin olguları açıklamada tanrısal gücü kullandığı teolojik dönemden ve sonrasındaki metafizik dönem olarak adlandırılan ve olguların açıklanmasında insan düşüncesinin soyut kavramları kullandığı dönemden de sonra pozitif evreye ulaşan insan düşüncesinin olgular arasındaki ilişkilerde neden sonuç bağlantılarının araştırıldığı son dönemde toplumbilim kurulduğu iddia edilir (Gökçe, 1992: 10). Gerçeklik-sonrası dönemde neden-sonuç ilişkisi kurmanın, artan bilgi kirliliği nedeniyle daha da zorlaşacağı iddia edilebilir.

Farabi'nin bakış açısı ise; geçmişe karşı mutlak kabul veya reddiyeler yerine, geçmişteki çalışmaların geliştirilmekte olan çalışmadaki fikir ve düşüncelerine uyumlu ve uyumsuz yönleriyle bir arada ele alınmasının daha uygun bir yaklaşım olacağını savunur (Keskin, 2017: 444). Bu kapsamda gerçeklik algısı oluşturulurken mutlak kabulcü veya mutlak reddiyeci temel ön kabullerden sakınılması doğru olacaktır.

Pozitivist anlayışın, sosyal olayların açıklanması ile doğal olayların açıklanmasının farklı olmadığı, evrensel bir yöntemle her ikisinin de açıklanabileceği ve tarafsız bilim yapılabileceği iddiaları eleştirilere konu olmuş, değer yargılarının olayları anlamlandırmada arındırılmayacağı, soyutlanamayacağı ve toplumla ilgili konularda genellemelere gitmenin mümkün olmayacağı anlamına gelen görüşler sunulmuştur (Gökçe, 1992: 30-32). Söz konusu eleştirilerin gerçeklik-sonrası dönemde daha da geçerlilik gösterebileceği iddia edilebilir.

Bu doğrultuda, Keskin'in (2017) de işaret ettiği üzere; bilim veya araştırma konularının hiç de öyle sanıldığı ölçüde nesnel olmadığı, aksine bunların istenildiği biçimde nesnelleştirilebildiğini iddia eden Parla'nın (2005: 10) ve bilimin büyük bir ticarete dönüştüğünü iddia eden Feyerabend'in (2000: 24) söylemleri gerçeklik arayışında bilincimizi aydınlatan farkındalıklar olarak değerlendirilebilir.

İnsan bilimlerinin, doğa bilimlerinden farklı olarak tarihsel ve kültürel bağlamı içerisinde insan davranışının anlaşılmasına çalışılıp, öznelerin algılayışlarının yorumlanmasını gerektiren bir bilim olduğu iddiasındaki yorumsal yaklaşım, Durkheim'ın yaklaşımına tamamen karşı bir biçimde olguların niteliklerini, onları oluşturan öznelerin algılayışlarına bağlar, nesnellığı reddeder (Gökçe, 1992: 32-33). Gerçeklik algısı da nesnellikten farklı olarak öznellik arz edebilir.

Özellikle öznel amaçlarla şekillendirilen bilgilerin, nesnelliği paravan olarak kullanabileceği iddia edilebilir.

Yorumsamacı yaklaşıma göre sosyal olaylara ilişkin teori geliştirilirken olguların kendi bağlamları içindeki biricikliği anlaşılmalı, olaya katılan öznelere olayı anlayışlarındaki temel dinamikler araştırılmalı, bunu yaparken sosyal bilimci, belirli kültürel-tarihsel ve ideolojik tesirler altında olduğunu kabul edip kendi kendine eleştirel bakış açısı yaklaşımı geliştirip böylelikle değerlendirmede bulunmalıdır (Gökçe, 1992: 34). Bu süreçte bilgi kaynağının da gerçekleri kendi algısı doğrultusunda formüle etmiş olabileceği de akla gelmelidir.

Günümüzde gerçek, kurgu ve kanı arasındaki fark her zaman açık biçimde tanımlanmış değildir, gerçeği sahteden ayırt etmek giderek zorlaşmaktadır ve komplo teorilerinin, dezenformasyon trendlerinin hız kazanmaları, yapay zekâyla güçlendirilen derin sahteliklerin (deep fakes) neyin gerçek neyin gerçek olmadığını bulanıklaştırması, bu durumu daha da kötüleştirmiştir (Haider ve Sundin, 2019: 110). Gerçeklik farkındalığını zorlaştıran ve hatta kısıtlayan iletişimdeki bu gelişmeler, araştırmacıların ek özen ve hassasiyet göstermelerini gerektirmektedir.

Diğer taraftan, insanların robotları, yapay zekâları insanlardan daha samimi bulmaları durumu oluşması halinde robotların sorgulamalarda kullanılabileceği veya insanların robotları insanlardan daha güvenilir bulmaları durumunda robotların satış elemanı olarak kullanılabileceği ihtimalleri hakkındaki fikirlerden (Bird vd., 2020: 18) ilham alınır, insanların yapay zekanın araştırmalarına kimi insan araştırmalarından daha fazla güven duymasının da mümkün olabileceği iddia edilebilir. Bu kapsamda insanların doğru bildiği yanlış bilgiler peşinde koşmaması, doğru bildikleri yanlışların tahakkümüne mahkum kalmamaları için doğru bilgi ve doğru inanç kaynaklarının inanılabilirliğini korumanın önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

Toplumsal bilimlerde realist akıma göre somut olaylar birçok değişik dinamiklerin belirli bir tarihsel konjonktürdeki etkileşimleri neticesinde oluşur ve teori oluşturulurken sakınılması gereken hususlar; sosyal olayı karmaşık belirleyicilerinden sadece birini ele alıp açıklamaya çalışmak, temeldeki mekanizmalar yerine görüntülerle ilgilenmek ve tikel olanı, genel olanın bir çeşit somutlanması gibi görmek olarak dikkat çekmektedir. (Gökçe, 1992: 35). Gerçeklik-sonrası dönemde sosyal olayı karmaşık belirleyicilerden sadece biri ele alarak açıklamaya çalışmak yerine birçok belirleyici ve kaynak sınaması kullanmak daha akılcı olacaktır.

Burada dikkat edilmesi gereken önemli diğer bir husus ise gerçek olmayan için, *alternatif gerçek* tabirinin uydurulması örneğinde gözlenebilir. 2017 seçimleri sonrası ABD Başkanı seçilen Trump'ın açılış konuşması töreninin o güne kadarki en geniş katılımcıyla gerçekleştirildiği iddiasının *New York Times*'in yayımladığı fotoğraflarla yalan olduğunun kanıtlanması karşısında kıdemli danışman Kellyanne Conway iddiayı savunmak için *alternatif gerçekler* ifadesini (*alternative facts*) icad etmiştir (Schindler, 2020: 385). Conway bu yalanın yalan olmadığına, yalnızca gerçekliğin alternatif bir görünümünü temsil ettiğinde ısrar etmiş, en geniş katılımcı mevcudiyetinin bir gerçek olduğunu söylememiş, bunu inkâr edenleri yalancılıkla suçlamamış, bunun yerine kendi iddialarının bir alternatif gerçek olduğunu iddia etmiştir (Schindler, 2020: 385). Bu yaklaşımın sorunlu olduğunu iddia etmenin hiç de zor olmadığı söylenebilir. Eğer gerçeklerin alternatifleri, seçenekleri varsa muhtemelen onlar gerçek değillerdir artık, kişinin bakış açısına göre ihtilaf konularıdır (Schindler, 2020: 385).

Toplumsal bilimlerde bilimsel yöntemin; nesnel gerçekliğe ulaşma amacı kapsamında bilimsel bilgiye ulaşım sürecinde önce dış dünya ile yüz yüze gelme, yani algılama sonra edinilen verileri akıl ile işleme, yani sorgulama ve en nihayetinde bilgiyi ispatlayarak pratiğe indirgeme aşamalarını içerdiği söylenebilir (Gökçe, 1992: 36-38). Gerçeklik-sonrası dönem, sorgulamanın ve ispatlamanın daha temkinli olmasının gerekliliğini vurgular.

Burada dikkat edilmesi elzem görülen husus: internette bulunan sayısız bilgidan hangilerinin doğru hangilerinin yanlış olduğunu ayırt etme metodoloji bilgisine sahip olmayanların, içerik üreticilerinin inşa etmek istedikleri algıya hapis olduklarıdır (Güler, 2019). Bilim insanları da algı yönetimi doğrultusunda değil, gerçeklikler doğrultusunda çalışmalarını yürütmelidirler.

Toplumsal bilimlerin konusu nesnel gerçekliğe ulaşmak olsa da, gerek terminoloji, gerek yöntem ve gerekse kuram üzerinde birlik sağlanamayışı nedenlerinden birinin de, toplum bilimcinin insan olması sebebiyle içerisinde yaşadığı toplumun ürünü olarak yetiştiği toplumdan soyutlanamayacağı hususu olduğu söylenebilir (Gökçe, 1992: 39-40). Günümüzde toplumun etkilerinden soyutlanamamanın yeni formları olan yanlış bilgilendirme, yanıltma ve propaganda gibi bilgi kirliliği örnekleri eklendiğinden bilgileri teyit etmek, doğruluk denetimi yapmak önem kazanmıştır. Günümüzde kimi doğruluk-denetimi kurumları geliştirdikleri gerçek-ölçer (*Truth-o-Meter*) ile gerçek ve yanlış dikotomisini kırarak gerçek ve yalan arasında, “gerçek”, “çoğunlukla gerçek”, “yarı-doğru”, “çoğunlukla yanlış”, ve “yalancı” (*pants on fire*) gibi ara nitelermeler kullandığı gözlenmektedir (Luengo ve García-Marín, 2020: 413).

Toplumsal gerçekleri, ilkeler ve kurallar aralarındaki sistematik bağlantılarla açıklamakta kullanılan modellerden organizmacı modelde toplum kurumları bir organizmanın düzenli işleyişi örneğinden hareketle araştırılırken, denge modelinde toplumun dengesini bozacak her türlü olasılığa karşı koşullara uyum sağlamaya çalışarak tepkiler geliştirdiği düşünülür ve yaklaşım açısından yapısal-fonksiyonel yaklaşım ise toplumun maddi ve manevi öğeleri, düşünce ve inançların dengeli bir bütün oluşturarak düzenli bir işlerlik oluşturduğunu ifade eder (Gökçe, 1992: 41-43). Toplumsal gerçekleri açıklamaya çalışmakta kullanılan model ve yaklaşımların gerçeklik-sonrası çağın getirdiklerinin farkında olarak düşünülmesi faydalı olabilecektir.

Bilimsel yöntem bir olgu veya olayı betimleme süreci olup bir olguyu betimlemek için incelemek:

- olgunun içinde bulunduğu sistemi,
 - olgunun sistemdeki rol ve işlevini,
 - olgunun öteki sistem elemanları ile olan ilişkilerini,
 - olgunun oluş sıklığı ile hangi olguları izlediğini,
 - olgu ile ilişkili kuram, yasa ve kavramları,
- eleştirel bir bakış açısıyla ortaya koymaktır (İslamoğlu, 2011).

Bilimsel yöntemin temel ilkelerinden nesnellik ilkesi uyarınca bilim insanlarının gerçekleri oldukları gibi açığa çıkarmada, zihinlerinde şekillenen doğru-yanlış, kötü-iyi gibi insancıl kavramların etkisinden kurtulması, tarafsız bir bakış açısı geliştirip, kendi duygu ve düşüncelerinin katkısı olmaksızın gerçekleri algılamaya çalışması beklenir (Gökçe, 1992: 48). Bu durumun ne kadar mümkün olabileceği ayrı bir husus iken, sahtecilik, yanlış yönlendirme, çarpıtma ve aldatma gibi kasıtlı davranışların önlenmesine dikkat edilmelidir.

İnsanların, çevrelerinde cereyan eden olayları daha iyi anlayabilmek için olayları sistemleştirerek, sınıflandırarak ve olaylar arasındaki kavramsal bağlantıları, ilişkileri çerçeveye oturtturarak iç tutarlılığı olan genel bilgi ve açıklama düzeni oluşturduğu söylenebilir (Gökçe, 1992: 52). Diğer taraftan, olaylar veya olaylar bütünündeki ilişkilere yönelik geçerliliği denenmek üzere araştırmaya konu edilen önermelerin; mantıksal olması, kavramlarının açık ve belirgin olması, gözlenebilir olması, gerekçelenebilir olması, red ve kabul olanaklarının sınırlanabilmesi,

dikkat edilmesi önerilen hususlar arasındadır (Gökçe, 1992: 56-57). Günümüzde önermeler, denenceler yaparken veya sınanırken edinilen bilgilerin doğrudan gerçek olarak kabul edilmesi artık daha da sakıncalıdır. Günümüzde doğruluk denetimi yapan gazetecilerin, yanıltıcı videoların tespit edilebilmesi için kullanılan konum belirleme araçları ve yazılımları örneklerinde olduğu gibi, özel araçlarla çalışabilme yeteneğine sahip olmaları beklenmektedir (Luengo ve García-Marín, 2020: 410).

Varsayımlar henüz geçerliliği saptanmamış geçici olgu açıklamalarıdır, doğrulanabildikleri zaman ve sürece bilimsel önermeler düzeyine ulaşabilirler (Tan, 1981: 3-4). Çoğu varsayım, günümüzde gerçekler olarak sunulabilmektedir.

İnsanlarda duyumsal, duygusal, davranışsal, bilişsel ve düşünsel olguları inceleyen psikoloji bilimi kapsamındaki çeşitli çalışmalar sonucunda, algı ve bellek gibi tümüyle bireysel olduğu düşünülen olguların bile toplum etkisi ile koşullandırıldığı ve hatta belirlendiği ortaya çıkmıştır (Tan, 1981: 15). Gerçeklik-sonrası dönemde psikoloji çalışmalarının önemi artmıştır.

Grup yaşantısı ile bireyin psikolojisi arasındaki ilişkilerin araştırılması, kişiliğin biçimlenmesi, grup içi etkileşim, kitle psikolojisi, propaganda gibi konularda inceleme ve çözümlemeler, sosyal psikolojinin konusu olup, kişinin psikolojik özelliklerinin toplumsal süreci nasıl etkilediğini araştıran görüş toplum bilimsel, çevrenin bireyin kişilik ve davranışlarını nasıl etkilediğini araştıran yaklaşımdır (Tan, 1981: 16-17). Gerçeklik sonrası dönemin araştırma yöntemlerini etkileyeceği en önemli alanlar ise yukarıda değinilen psikoloji, iletişim ve algı alanları olarak ön plana çıkmaktadır.

Uluslararası bilgi savaşları çağı olarak isimlendirilebilen bu dönemde, psikoloji alanında önemi gün geçtikçe artan bir olgu da, idrak kontrolü ve yönlendirmesidir. Küresel çapta, gerçeklik sonrası dönemde araştırmacıların odak noktası olarak yoğunlaştıkları alanlardan eleştirel anlatı, müzakere veya söylem analizi çalışmaları, idrak yönetimine özel önem atfeder. Kimin, kimle, nerede, ne zaman ve nasıl konuşacağı, yazacağı, dinleyeceği, okuyacağına izin vermek olan söylem veya anlatı erişim kontrolü yönetimi, hakimiyetin en can alıcı toplumsal boyutlarından biridir ve 'modern' güç, büyük bir idrak boyutuna sahiptir (Dijk, 1993: 257).

Askeri, adli ve kolluk güçleri benzeri çeşitli biçimlerden hariç, güç kullanımı genellikle; bilgiyi, kanaati, inancı, anlayışı, planları, tutumları, ideolojileri, normları ve değerleri etki altına almayı kapsayan zihin yönetimini gerektirir (Dijk, 1993: 257). Bu nedenlerle bilimsel araştırmalarda söylem veya anlatı erişimi yönetimi konusunda farkındalık artışı sağlanmalı, idrak yönlendirmelerine karşı sorgulayıcı olunmalıdır.

Sonuç

Bilimsel yöntem, gerçeklik sonrası zamanda önemini giderek arttırmaktadır. Modernlik ve "batı" fikrinin hegemonyacılığı veya bilgi savaşları dönemindeki dezenformasyon, aldatma ve algı yönetimi gibi güncel veya giderek yaygınlık kazanan olgular gerçeklik sonrası zamanda doğru iletişim ve doğru bilgi konusunda çok daha dikkatli, sorgulayıcı ve eleştirel olmayı gerekli kılmaktadır.

Günümüzde hakemli yazılarda dahi pazarlama dalaverelerinin arttığı, popüler bilimsel raporların asparagas haber içerikleri çoğaldığı gözlenmekte olduğundan gerçekliğe erişim ve gerçekliği koruma amacıyla bilim çevreleri, devletler ve birey ölçeklerinde politika ve önlemler geliştirilmelidir.

Derrida, Foucault, Lyotard ve Baudrillard gibi post-modern düşünürlerin iddia ettiği üzere, insanların anlamlandırma kapasitelerinin çok üzerinde bilgi miktarı ve iletişim vasıtalarıyla karşı karşıya kalınan bu dönemde, yanlış bilgiye devamlı surette maruz kalan bireyin, yanlış bilginin gerçek olduğuna giderek daha da inanmaya başladığına işaret eden sinir bilimcilerin çalışmalarından daha büyük ölçüde faydalanılmalıdır. İdrak yönlendirmesi konusunda çalışmalar yapan biliminsanlarının işaret ettiği üzere; bilgiyi, kanaati, inancı, anlayışı, planları, tutumları, ideolojileri, normları ve değerleri etki altına almayı kapsayan zihin yönetimi stratejilerine karşı farkındalık ve sorgulayıcılık geliştirilmelidir.

Sonuç olarak bilimsel araştırmalarda: yankı odası efekti gibi bilimsel çalışmalar dikkate alınmalı, bilim hegemonyası egemenlerinin yankıları girdabında sürüklenilmemeli, taraflı ajanların tesir alanlarına girilmemeli, prestijli üniversiteler veya kurumların dahi bilgi çarpıtması yapabileceği unutulmamalı, Feyerabend'in değindiği üzere bilimin büyük bir ticarete dönüştüğü iddiası ile Nietzsche'nin belirttiği; dünya algısının, düşünceleri domine eden bazı güçlerin fonksiyonu olduğu iddiası, gözardı edilmemelidir.

Doğru ve gerçeği belirsizleştirme, bulanıklaştırma gibi faaliyetlerin yoğunluk kazanmaya başladığı, ilerleyen dönemde yapay zekanın güvenilir gerçekliğe zarar veya katkı sağlayabileceği öngörülerinde doğru bilgi ve doğru inanç kaynaklarının inanılabilirliğini korumanın önemini vurgulandığı bu çalışmada, gerçeklik-sonrası kavramı ve içinde bulunduğumuz döneme ilişkin açıklama ve değerlendirmeler sunulmuş, bilimsel araştırmaların gerçekleştirilmesi için kullanılan yöntemlerin yeni dönemde ve yeni gelişmeler doğrultusunda nasıl uygulanmasının faydalı olabileceği tartışılmıştır.

Kaynaklar

Asad, T. (2016, İngilizce basım: 2003). *Sekülerliğin Biçimleri Hristiyanlık, İslamiyet ve Modernlik*, İstanbul: Metis Yayınları.

Bird, E., Fox-Skelly, J., Jenner, N., Larbey, R., Weitkamp, E., ve Winfield, A. (2020) *The ethics of artificial intelligence: Issues and initiatives*. Brussels: European Parliamentary Research Service, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/634452/EPRS_STU\(2020\)634452_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/634452/EPRS_STU(2020)634452_EN.pdf). Erişim Tarihi: 11.12.2020.

Damyanova, D. (2018). "Psychological analysis of the problem of post-truth in Bulgaria", *Journal of Psychology and Clinical Psychiatry*, 9(2), s.194–200. <https://doi.org/10.15406/jpcpy.2018.09.00521>. Erişim Tarihi: 24.12.2020.

D'Ancona, M. (2017). *Post-truth: the new war on truth and how to fight back*. UK: Ebury Press.

Dijk, V. A. T. (1993). "Principles of critical discourse analysis", *Discourse & Society*, 4(2), s.249-283.

Dönmezer, S. (1984). *Sosyoloji*, Ankara: Savaş Yayınevi.

Feyerabend, P. (2000). *Anarşizm Üzerine Tezler*, Çev. Ekrem Altınsöz, Ankara: Öteki Yayınevi.

Gökçe, B. (1992). *Toplumsal Bilimlerde Araştırma*, Ankara: Savaş Yayınları.

Görkem, Ş. Y. (2018). "Teknolojik belirleyicilik, minimal etki ve bilişsel çelişki kuramları bağlamında gerçek ötesi kavramı", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(1), s.95-108.

Greenfield, P. M. (2009). "Technology and informal education: what is taught, what is learned", *Science*, 323(5910), s.69–71.

Güler, M. (2019). Yayın Kritiği: Gerçekte(n) öyle mi olmuş: post truth zamanlarda tarihin temsili, *Tarih Yazımı*, 1(1), s.136-147.

Haider, J. ve Olof, S. (2019). "How do you trust? On infrastructural meaning-making and the need for self-reflection". U. Carlsson. (Ed.) *Understanding media and information literacy (MIL) in the digital age A question of democracy*, s.107-112. Sweden: UNESCO Chair on Freedom of Expression, Media Development and Global Policy at University of Gothenburg in collaboration with Region Västra Götaland and the Swedish National Commission for UNESCO.

Holman, B. ve Bruner, J. P., (2015). "The problem of intransigently biased agents", *Philosophy of Science*, 82(5), s.956–968.

Islar, M., Jacques, C., ve Lord, G. (2019). "Post-truth: hegemony on social media and implications for sustainability communication", *Sustainability*, 11(7), 2120, s.1-16. <https://doi.org/10.3390/su11072120>. Erişim Tarihi: 24.12.2020.

İslamoğlu, A. H. (2011). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri.*, İstanbul: Beta.

Keskin, U. (2017). "Sosyal bilimler araştırma yöntemleri kitaplarının ihmal edilen unsuru olarak felsefe", *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(14), s.437-456.

Keyes, R. (2004). *The post-truth era, dishonesty and deception in contemporary life*, New York: St. Martin's Press.

Luengo, M. ve David, G-M. (2020). "The performance of truth: politicians, fact-checking journalism, and the struggle to tackle COVID-19 misinformation", *American Journal of Cultural Sociology*, 8, s.405–427. <https://doi.org/10.1057/s41290-020-00115-w>. Erişim Tarihi: 24.12.2020.

Marsh, K. (2017). "Living post-truth lives ... but what comes after?", *Defence Strategic Communications*, Riga: NATO Strategic Communications Centre of Excellence.

Nielsen, M. E. (2005). "Psikoloji ve din alanında araştırma metodu", Çev. Yeğin, H. İ, *Harran Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, 10(14), s.143-149.

O'Connor, C. ve Weatherall, J. O. (2018). *Scientific Polarization*. SSRN E-Library: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3098608. Erişim Tarihi: 24.12.2020.

Oxford Dictionaries (2019). *The Word of the Year 2016 is ...*, <https://languages.oup.com/word-of-the-year/word-of-the-year-2016> Erişim Tarihi: 24.12.2020.

Parla, J. (2005). *Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Punch, K. F. (2005). *Sosyal Araştırmalara Giriş*, Çev: Bayrak, D., Arslan, H. B. ve Akyüz, Z., Ankara: Siyasal Kitabevi.

Rabin-Havt, A. ve Media Matters for America (2016). *Lies, Incorporated The World of Post Truth Politics*, New York: Anchor Books, Penguin Random House LLC.

Rose, E. (2017). Graduate research in a "post-truth" era. *Antistasis*, 8(1), s.63-72. <https://journals.lib.unb.ca/index.php/antistasis/article/view/26259>. Erişim Tarihi: 22.11.2019.

Rozenblit, L. ve Keil, F. (2002). "The misunderstood limits of folk science: an illusion of explanatory depth", *Cognitive Science*, 26, s.521–562.

Schindler, S. (2020). "The task of critique in times of post-truth politics", *Review of International Studies*, 46(3), s.376-394. <https://doi.org/10.1017/S0260210520000091>. Erişim Tarihi: 24.12.2019.

Tan, M. (1981). *Toplumbilime Giriş: Temel Kavramlar*. Ankara: A.Ü. Eğitim Fakültesi Yayınları.

The Economist (1 Kasım 2016). Obama founded ISIS. George Bush was behind 9/11. Welcome to post-truth politics, https://mobile.twitter.com/TheEconomist/status/793414350430146561?ref_src=twsrc%5Etfw. Erişim Tarihi: 17.11.2019.

Van Doorslaer, S. (2019). *Academia in a Post-Truth Era- A Reflection*, <http://www.ethicalforum.be/sites/default/files/Academia%20in%20a%20post-truth%20era%20-%20a%20reflection.pdf> Erişim Tarihi: 17.11.2019

Vasu, N., Benjamin A., Terri-Anne-Teo, Shashi J., Muhammad F. ve Juhi Ahuja (2018). "Fake news: national security in the post-truth era", Singapore: S. Rajatnam School of International Studies, Nanyang Technology University.

Yaylagül, L. (2016). *Kitle İletişim Kuramları, Egemen ve Eleştirel Yaklaşımlar*. Ankara: Dipnot Yayınları.